

Waldemar Czachur

Instytut Germanistyki Uniwersytetu Warszawskiego
ORCID 0000-0002-8343-4765

Krzyżowa jako polsko-niemiecka inicjatywa społeczna

Annemarie Franke, *Wspólna droga, wspólny duch. Fundacja „Krzyżowa” dla Porozumienia Europejskiego 1989–1998*, tłum. J. Dąbrowski, Wydawnictwo Nauka i Innowacje, Poznań 2017, ss. 597.

Znaczącej większości Polaków i Niemców Krzyżowa znana jest przede wszystkim jako miejsce związane z niemieckim ruchem oporu oraz polsko-niemiecką Mszą Pojednania. Właściwie kompletnie nieznanym jest aspekt zaangażowania oddolnych inicjatyw społecznych w Polsce, obu państwach niemieckich, w Holandii i USA na rzecz odbudowy dawnej siedziby rodziny von Moltke na cele polsko-niemieckiego i europejskiego domu spotkań młodzieży i dorosłych. Lukę tę zapełnia książka Annemarie Franke.

Autorka stawia sobie za cel opisanie historii powstania Fundacji „Krzyżowa” dla Porozumienia Europejskiego, ale szczególnie interesuje ją specyfika transgranicznej współpracy społeczeństw obywatelskich i przedstawicieli instytucji państwowych w okresie przełomu 1989 roku. W trzech obszernych rozdziałach Annemarie Franke przedstawia, jak powstawała niewidzialna sieć współpracy na rzecz odbudowy zespołu pałacowego w Krzyżowej, w jaki sposób i z jakimi pomysłami rozpoczęto tę aktywność oraz w jaki sposób zinstytucjonalizowano ową działalność. Badaczka historii Krzyżowej dąży do realizacji postawionego sobie celu w taki sposób, że z jednej strony identyfikuje poszczególne osoby i instytucje, które miały konkretne wizje Krzyżowej, nazywa ich interesy i śledzi ich działania, najpierw w kraju pochodzenia, a z biegiem czasu również we współpracy transgranicznej. Posługuje się w tym kontekście pojęciem sieci, mając na myśli zarówno formalne, jak i nieformalne grupy interesów, które w imię konkretnego celu, w tym przypadku Krzyżowej, tworzą zwarty, dynamicznie działający,

motywowany w dużej mierze konkretnym duchowym dziedzictwem i emocjami przelotu zespołu. Z drugiej strony w szczególności interesuje Franke to, co sami uczestnicy projektu nazywają europejskim wymiarem swojej działalności. A chodzi o pewien rodzaj emocji, motywacji i przekonań towarzyszących tym osobom oraz wizję tego, czym ma być europejskie porozumienie w powstającej Fundacji „Krzyżowa”. Franke pisze, że „założyciele Fundacji »Krzyżowa« zamierzali utworzyć centrum europejskie; porozumienie czy też pojednanie polsko-niemieckie nie było celem pierwszorzędym, zwłaszcza że dla wielu z nich było ono już praktycznie przeżywaną rzeczywistością” (s. 24). Pyta więc: „w jakim stopniu w pierwszych latach działalności udawało się Fundacji »Krzyżowa« wspierać porozumienie europejskie?”, czyli na ile Krzyżowa sama stała się widocznym aktorem działającym na rzecz porozumienia europejskiego, oraz „jak wyglądały relacje między porozumieniem polsko-niemieckim a europejskim?” (s. 24).

Z tytułu pierwszego rozdziału, w którym autorka identyfikuje kluczowych graczy działających na rzecz Krzyżowej, dowiadujemy się, że przyświecają im dwa cele: upamiętnienie Kręgu z Krzyżowej, a szczególnie Helmutha Jamesa von Moltkego, oraz stworzenie międzynarodowego domu spotkań, przy czym zaznaczyć trzeba, że nie chodzi tutaj o sprecyzowaną wizję tego domu, a raczej o świadomość, że miejsce naznaczone dziedzictwem Kręgu z Krzyżowej mogłoby być przestrzenią spotkań Polaków i Niemców, ale nie tylko. Annemarie Franke, nazywając aktorów interesujących się Krzyżową i działających do 1989 roku osobno, posługuje się pojęciem niewidzialnej sieci współpracy. Termin ten dobrze oddaje specyfikę opisywanego procesu, domaga się jednak teoretycznego doprecyzowania. Dla jego określenia autorka nieco intuicyjnie przyjęła kryterium całościowe. I słusznie, ponieważ tylko w ten sposób można ukazać dynamikę sieci budowanych powiązań, która napędzana jest kolejnymi transgranicznymi spotkaniami. Bo przecież innym aktorem jest sprawujący duchową opiekę nad Krzyżową, szczególnie nad grobami rodziny von Moltke, proboszcz parafii Grodziszczce ks. Bolesław Kałuża, a innym – rodzina, która odwiedza Krzyżową po wojnie. Freya von Moltke zabiega o ufundowanie tablicy upamiętniającej jej straconego męża i w ogóle Krąg z Krzyżowej, wchodząc przez swoje aktywności w liczne, także transgraniczne interakcje. Poznaje ks. Kałużę, a także prof. Karola Joncę, który wspiera ją w działaniu i lobbuje na rzecz spełnienia jej prośby. Wspólnie kierują do stosownych organów administracji komunistycznej Polski – dla której priorytetem było pielęgnowanie obrazu Niemca rewizjonisty i rewanżysty – oficjalny wniosek o pozwolenie na upamiętnienie w Krzyżowej Kręgu i Helmutha Jamesa von Moltkego. Obraz dobrego Niemca nie pasował do komunistycznej propagandy, tak więc Freya von Moltke w żadnym razie nie mogła liczyć na zrozumienie, bo jej indywidualny wniosek, motywowany etycznie i emocjonalnie, napotykał mur antyniemieckiej ideologii. Nie pomogły nawet jej próby upolitycznienia sprawy i działania niemieckiego MSZ. Jeszcze innym aktorem była Ewa Unger czy rodzina Czaplińskich we Wrocławiu – związani z KIK-iem – którzy, podobnie jak środowisko „Tygodnika Powszechnego” w Krakowie, szukali dialogu zarówno z Niemcami z NRD, jak i RFN, i traktowali nową spuściznę Śląska jako intelektualne i emocjonalne wyzwanie, mające na celu, inaczej niż chciała tego ideologia komunistyczna, ratowanie dziedzictwa poniemieckiego, a nie jego świadome niszczenie. Franke pokazuje powstające już wśród tych aktorów sektorowe sieci, jak np. transgraniczna współpraca naukowców zajmujących się Kręgiem z Krzyżowej.

Przyjęte przez autorkę całościowe kryterium, pozwalające na identyfikację poszczególnych aktorów może nawet nieco irytować, ponieważ wymyka się kryterium spójności. Jednak przyjęcie tego drugiego spowodowałoby odkontekstualizowanie aktorów i uniemożliwiłoby pokazanie, że na logikę i dynamikę działań sieci ogromny wpływ ma kontekst polityczno-społeczny oraz determinacja jednostki, jeśli umiejętnie i świadomie umie wykorzystać swoje możliwości – czy to w państwie demokratycznym, czy w komunistycznym. Franke, identyfikując tak aktorów, nadała im częściowo narodową tożsamość, uczyniła to jednak w bardzo subtelny sposób. Chodzi jej przede wszystkim o to, by ukazać, że odkrywanie Krzyżowej i jej duchowej spuścizny motywowane było różnorako i nie bez znaczenia był fakt, czy dana osoba działała w państwie demokratycznym, czy w państwie zniewolonym systemem komunistycznym, a co za tym idzie, na ile internalizowała duchową spuściznę Kręgu z Krzyżowej w swoim życiu, również jako opozycjonista.

Rozdział drugi pokazuje, w jaki sposób sieć współpracy zaczyna działać. Ukazane są tutaj spotkania, konferencje, intensywne wymiana listów i liczne rozmowy, które doprowadzą wreszcie do powstania Fundacji „Krzyżowa”. Kluczowym momentem, konstytuującym sieć współpracy, jest konferencja zorganizowana przez wrocławski KIK w dniach 2–4 czerwca 1989 roku, która zbiegła się z pierwszymi na półwolnymi wyborami w Polsce. Po raz pierwszy znacząca większość osób, działających do tej pory osobno lub w mniejszych konstelacjach, spotyka się na międzynarodowej konferencji, by obradować nad etycznym, pedagogiczno-edukacyjnym i politycznym wymiarem spuścizny Kręgu z Krzyżowej. Splot wielu wydarzeń, jak wybory w Polsce i wygrana Solidarności, w krwawy sposób stłumione demonstracje na placu Niebiańskiego Spokoju w Pekinie oraz wizyta uczestników konferencji w Krzyżowej powodują, że miejsce to w nowy sposób ogniskuje emocje związane z tymi wydarzeniami. To silne doświadczenie bycia z jednej strony świadkiem, a z drugiej strony aktywnym członkiem wydarzeń, scala wielowarstwową pajęczynę aktorów, pomysłów i oczekiwań we wspólnotę wartości i interesów. W ostatniej chwili zaplanowana w Krzyżowej Msza Pojednania z udziałem premiera Mazowieckiego i kanclerza Kohla jest dla nich szczęśliwym zbiegiem okoliczności, ale – jak słusznie stwierdza Franke – „międzynarodowa inicjatywa obywatelska skupiona wokół wrocławskiego KIK została w ten sposób niejako przelicytowana przez politykę. W przestrzeni publicznej zaistniały fakty, z którymi odtąd trzeba było się liczyć. Krzyżowa przestała być projektem niszowym, stała się prestiżowym przedsięwzięciem politycznym” (s. 274). W tym kontekście autorka umiejętnie pokazuje, na czym polegały liczne napięcia powstałe w procesie tworzenia Fundacji „Krzyżowa” dla Porozumienia Europejskiego, które pojawiły się nie tylko pomiędzy poszczególnymi aktorami i ich odmiennymi wizjami, czym ma być Krzyżowa, ale przede wszystkim przedstawia, jak osoby z różnym doświadczeniem administracyjno-zarządczym z Polski, NRD, RFN, Holandii i USA oraz rządy wchodzącej na drogę demokratyzacji Polski i jednoczących się Niemiec, świadome ogromnej politycznej i gospodarczej asymetrii, próbują osiągnąć wspólny cel, jakim jest powstanie Międzynarodowego Domu Spotkań Młodzieży. Annemarie Franke uczyniła Krzyżową, co jest szczególnie widoczne w trzeciej części pracy, po raz pierwszy obiektem naukowych refleksji, zarówno pod kątem analizy społeczeństwa obywatelskiego, jak i analizy

jego roli dla dialogu polsko-niemieckiego. W analizowanych procesach uwidaczniają się typowe dla tego okresu wzorce zachowań, zarówno na płaszczyźnie polityki, czyli między rządami Polski i Niemiec, jak i między przedstawicielami społeczeństw obywatelskich z wymienionych wcześniej krajów, jak i między obu tymi światami. Asymetria możliwości i doświadczeń, paternalizm, emocjonalizm, intelektualizm, pragmatyczność, poszukiwanie rozwiązań – wszystko to jest wpisane w fundamenty Fundacji „Krzyżowa”, jak można wyczytać z monografii Annemarie Franke.

Trzeci etap na drodze realizacji postawionego celu, czemu poświęcony jest ostatni rozdział, Franke określa jako proces instytucjonalizacji sieci współpracy. Autorka podejmuje próbę rekonstrukcji dynamicznego procesu negocjowania, czym ma się stać Fundacja po jej założeniu. Opisuje z ogromną starannością (a przy tym stosownym zdystansowanym metajęzykiem) cztery filary programu Fundacji „Krzyżowa”: Miejsce Pamięci, Akademię Europejską, Międzynarodowy Dom Spotkań Młodzieży oraz gospodarstwo ekologiczne – niezrealizowane marzenie założycieli Fundacji. W tej części intensywniej niż we wcześniejszych partiach książki autorka skupia się na kwestiach związanych z europejskim porozumieniem jako celem Fundacji. Chodzi jej o uchwycenie dyskusji o spuściźnie Krzyżowej, przede wszystkim spuściźnie Kręgu z Krzyżowej, spuściźnie opozycji demokratycznej z różnych krajów Europy Środkowej i Wschodniej oraz polsko-niemieckiej Mszy Pojednania jako potencjalnych inspiracjach dla europejskiego wymiaru Krzyżowej – miejsca spotkań, działań edukacyjnych oraz symbolu.

Choć Annemarie Franke swój wywód kończy na roku 1998, w momencie, kiedy oficjalnie, z udziałem szefów rządu Polski i Niemiec, premiera Jerzego Buzka i kanclerza Helmuta Kohla, otwarto Międzynarodowy Dom Spotkań Młodzieży, to proces negocjowania, czym jest Krzyżowa w polskiej, niemieckiej, polsko-niemieckiej i europejskiej przestrzeni wcale się nie zakończył.

Zapytać więc należy, co nowego wnosi praca Annemarie Franke do naszej wiedzy o Krzyżowej i stosunkach polsko-niemieckich? Monografia ta jest pierwszym naukowym opracowaniem na temat historii Krzyżowej i Fundacji „Krzyżowa”. Jej wartość jest przez to nieoceniona, ponieważ autorka nie tylko przedstawiła udokumentowane dzieje odkrywania Krzyżowej i powstawania fundacji, ale przede wszystkim dotarła do wielu rozproszonych źródeł, przeanalizowała je, dokonała syntezy i zweryfikowała wiele nieprawdziwych tez na temat Krzyżowej lub zaproponowała odmienne interpretacje znanych faktów. Krzyżowa nie jest niemiecką fundacją. Jest instytucją polską o oddziaływaniu międzynarodowym, europejskim, tworzoną przez zaangażowanych i krytycznych Polaków i Niemców, od samego początku spierających się o równowagę dziedzictwa polskiego i niemieckiego w byłej niemieckiej Kreisau. Dla Fundacji „Krzyżowa” jest to krytyczna refleksja, która powinna być fundamentem dalszych dyskusji i rozwiązań nad kształtem tego miejsca.

Ale nie tylko dla osób zaangażowanych na rzecz Krzyżowej jest to praca istotna. Osoby zajmujące się szeroko pojętymi stosunkami polsko-niemieckimi znajdą w niej egzemplifikację tego, czym jest dla zbliżenia i pojednania polsko-niemieckiego społeczeństwo obywatelskie. Wielu znawców tematyki podkreśla kluczową rolę kontaktów obywatelskich w okresie PRL, RFN i NRD dla otwarcia dialogu politycznego w 1989

roku¹. Annemarie Franke pokazuje specyfikę tego zjawiska i jego rolę dla procesu zbliżenia polsko-niemieckiego w inny sposób. Koncentrując się na wybranym projekcie, jakim jest Krzyżowa, przedstawia, o czym pisałem wyżej, specyfikę aktorów społeczeństwa obywatelskiego, ich wzorców myślowych i działaniowych, zawsze uwarunkowanych środowiskowo, oraz ogromną determinację i silną wiarę w (utopijny) projekt europejski, wynikający z emocji przełomu 1989 roku. W ten sposób autorka znacznie efektywniej mogła ukazać transgraniczny wymiar funkcjonowania społeczeństwa obywatelskiego na rzecz dialogu polsko-niemieckiego w okresie przed 1989, jak i w okresie transformacji w Europie Środkowej pod kątem wzajemnego przenikania się wzorców funkcjonowania społeczeństwa obywatelskiego oraz budowania relacji społeczeństwo obywatelskie vs. władza rządowa. Dobrze się stało, że Annemarie Franke podjęła się tego pionierskiego zadania i w starannym opracowaniu, nie tracąc z pola widzenia wyznaczonego celu, pozwalała sobie na wskazanie, co może i powinno być przedmiotem dalszych prac naukowych, jeśli chodzi o sprawę Krzyżowej w kontekście relacji polsko-niemieckich. Tym samym mamy tu liczne inspiracje, a wręcz listę koniecznych do opracowania dezyderatów. Po pracach m.in. poświęconych dziełu Maksymiliana Kolbego/*Maximilian-Kolbe-Werk*² czy Kościołom³ na rzecz pojednania polsko-niemieckiego lub dokumentujących działalność w tym obszarze poszczególnych jednostek, jak Stanisława Stomma⁴ lub Güntera Särchena⁵, znawcy tematyki polsko-niemieckiej mają kolejne, bardzo wartościowe poznawczo dzieło, które nie może zostać niezauważone.

¹ Między innymi B. Kerski, *Spoleczny wymiar polityki międzynarodowej. Rola inicjatyw pozarządowych w stosunkach polsko-niemieckich przed 1990 rokiem*, w: B. Kerski, W.-D. Eberwein (red.), *Stosunki polsko-niemieckie 1949–2005. Wspólnota wartości i interesów?*, Borussia, Olsztyn 2005, s. 111–160; P. Madajczyk, P. Popieliński (red.), *Polsko-niemieckie kontakty obywatelskie. Stan badań i postulaty badawcze*, Instytut Studiów Politycznych PAN, Warszawa 2008; D. Pic, *Ponad żelazną kurtyną. Kontakty społeczne między PRL i RFN w okresie détente i stanu wojennego*, Instytut Pamięci Narodowej, Warszawa 2016.

² A. Stempin, *Das Maximilian-Kolbe-Werk. Wegbereiter der deutsch-polnischen Aussöhnung 1960–1989*, Schöningh, Paderborn 2006.

³ T. Mechtenberg, *Engagement gegen Widerstände. Der Beitrag der katholischen Kirche in der DDR zur Versöhnung mit Polen*, Benno-Verlag, Leipzig 1999; R. Żurek, *Zwischen Nationalismus und Versöhnung: die Kirchen und die deutsch-polnischen Beziehungen: 1945–1956*, Böhlau Verlag, Köln 2005.

⁴ W. Pailer, *Na przekór fatalizmowi wrogości – Stanisław Stomma i stosunki polsko-niemieckie*, Wydawnictwo Polsko-Niemieckie, Warszawa 1998.

⁵ R. Urban, *Patron. Życie i dzieło Güntera Särchena dla pojednania niemiecko-polskiego*, Oficyna Wydawnicza Atut, Wrocław 2010.